

*Анжэліка Садоўская
Марыя Сяброўская*

СІМВОЛІКА КАРОВЫ, БЫКА (ВАЛА) У БЕЛАРУСКАЙ ПАРЭМІЯЛОГІІ І КУЛЬТУРЫ

*Бойся быка спераду, каня ззаду,
а дурня – з усіх чатырох бакоў.*

Беларуская народная прыказка

Наданне назвам жывёл пэўнага сімвалічнага ці метафарычнага зместу ва ўстойлівых моўных выразх звязана з назіраннямі чалавека за шматлікімі ўласцівасцямі, рухамі, формай і афарбоўкай жывёл, ладам іх жыцця і характарам паводзін як паміж сабой у прыродзе, так і ў адносінах да чалавека. Асноўным лагічным прыёмам, які выкарыстоўваецца ў такім выпадку для ўстанаўлення сувязі паміж жывёлай і ідэяй, якую яна сімвалізуе, з'яўляецца аналогія. У «характары» або знешнім выглядзе жывёлы вылучаецца тая або іншая рыса, якая асацыіруецца з пэўным пачуццём, пэўнай ідэяй і вербалізуецца на падставе выбару пэўных сем і канатацый. Не з'яўляюцца выключэннем і беларускія парэміі з кампанентамі-заонімамі *карова, бык, вол*.

Бык і карова – адны з самых старажытных жывёл, прыручаных чалавекам. З цягам часу адбываецца пашырэнне не толькі іх гаспадарчых, але і магічных, сакральных функцый, што дало падставы для ўзнікнення вялікай колькасці легенд, павер'яў, міфаў, казак, фразеалагічных і парэміялагічных адзінак, загадак, замоў, метафар з выкарыстаннем вобразаў быка і каровы, абумовіла варыянтнасць іх найменняў у гаворках. Так, акрамя агульнабела-

рускіх назваў *бык*, *карова*, існуюць наступныя рэгіянальна абмежаваныя найменні гэтых жывёл: **самка**, **карова** – *каровіца*, *каравёна*, *каравёшка*, *кароўчына*, *мызя*, *мыка*, *мысечка*, *рагуля*, *псейка*, *тпруська*, *тпрузейка*, *цёсечка*, *таварына*, *цялуха*, *турыца*; *галанка*, *алендра* (карова галандскай пароды); *первацёлка*, *первадойка*, *первачатка*, *прывястка*, *пяравалка*, *дравіца*, *дроўка*, *лашчак*, *ярушка* (карова першага ацёлу); *ялаўка*, *ялавіца*, *ялоха*, *сыска*, *сысачка* (карова, якая не пакрылася); *лабатка*, *лабутка*, *лабанька*, *лабашка*, *лабіца*, *лабоня*, *лабук*, *лабыр*, *лабач*, *лабуша*, *лэбка*, *галамоўза*, *галуза*, *кукса*, *букса*, *камель*, *кычма*, *мула*, *шута* (бязрогая карова); *паласатка*, *парыня*, *перапялёстка*, *рабеня*, *стракатка*, *цвятоня* (пярэстая карова); *брында* (збродлівая карова); *рагатка*, *рагулька* (карова з вострымі рагамі); *рыкуння*, *рыкуха* (карова, якая часта мычыць, рыкае); *бадзюка*, *бадуха* (бадлівая карова); *гара*, *гаргара*, *шаўро*, *штыкля*, *шкурапіна* (худая карова); *цялушка-гуменніца* (сёлетняя), *цялушка-дравушка* (пярэзімак), *цялушка-трацячка*, *старадойка* (старая карова); **самец**, **бык** – *бычуга*, *бугай*, *буяк*, *буячыска*, *бадун*, *быся*, *мычун*, *бычок-трацячок*, *або паццёлак*; **пакладаны самец** (вол) – *валячына*, *валух*, *кастрак*; *байкун* (вол, якога запрагаюць у ярмо-адзіночку); *красей* (вол чырвонай масці) [1, 230; 5, 21–25] і інш.

Відавочна, што дыялектныя найменні каровы і быка ўяўляюць сабой цікавасць як у словаўтваральным, так і ў семантычным аспектах. Семантыка і шляхі ўтварэння гэтых назваў з’яўляюцца матываванымі амаль ва ўсіх выпадках: у іх адлюстраваны адметныя знешнія рысы жывёл, асаблівасці іх «паводзін», узроставыя характарыстыкі і інш. Шматлікасць назваў звязана і з выкарыстаннем вялікай колькасці суфіксаў. Аднак, нягледзячы на разнастайнасць, уся сукупнасць назваў утварае адзінае структурна-семантычнае цэлае.

Праз вобразы быка, вала, каровы ў беларускай парэміялогіі перадаюцца найперш уяўленні пра матэрыяльнае становішча і стан гаспадаркі: *Сем сёл адзін вол і той гол* [3, 38]; *На ўсё сяло адзін вол, і той гол* [3, 35]; *Жыве, я вол на бровары: ёсць, што есці, ёсць, што піць* [3, 192]; *Адну карову мае тую за хвост падымае* [3, 260]; *Валы не равуць, авечкі не бляюць, калі ў яслях сена* [3, 77]; *Даў бог цяля, ды не даў хлява* [3, 263]; *Мельнікава карова дочка папова, аканова кабыла ніколі галоднымі не былі* [3, 51]; *Зарабіў, я на валах седакоў возячы* (г. зн. мала) [3, 277]. (Цікава: па меркаваннях М. Макоўскага, у лацінскай мове словы *ресис* «бык» і *ресипіа* «грошы» этымалагічна маюць адзін карань [10, 139]). Акрамя таго, карова надавала гаспадару пэўны статус («што гэта за гаспадар без каровы!»), дала яму ўлучанасць у справы абшчыны – найманне пастуха для ўсяго статка, удзел у рытуалах першага выгану на пашу, вызначэнне пастухоў-падпаскаў і да т. п.

[1, 230]. Вол жа ва ўяўленні беларусаў, дзякуючы такім яго рэальным якасцям, як фізічная моц, вынослівасць і пакорнасць, успрымаўся як асноўная цяглавая сіла (*Добрага вала не выпускаць з сяла* [* 1, 1, 135]; *Родам бык рагаты, але яго паганяюць* [3, 294], што знайшло адбітак і ў дыялектнай назве жывёлы – *цягло* [5, 25].

Бык у славян быў традыцыйнай ахвярнай жывёлай, уяўленні пра яго суадносіліся з паняццямі святасці і рэлігійнага абраду [13, 130]. Цікавымі ў гэтым ракурсе ўяўляюцца звесткі Пракопія Кесарыйскага (VI ст.): «Славяне лічаць, што адзін толькі бог, творца маланак, з’яўляецца валадаром над усім, і яму прыносяць у ахвяру быкоў і здзяйсняюць іншыя свяшчэнныя абрады» [цыт. па 1, 54]. Вядомы шэраг святкаванняў, якія прадугледжвалі ахвяраванне быка ці іншыя рытуальныя дзеянні, звязаныя з ім. Ва ўсходніх славян гэта Ільін дзень, Мікольшчына, у паўднёвых (у асноўным у балгар і македонцаў) – дзень Параскевы Пятніцы. У Польшчы вакол быка адбываюцца галоўныя дзеянні траецкіх абрадаў [11, 68–69]. На тэрыторыі Беларусі культ быка прасочваецца ад часоў позняга неаліту [1, 54].

Вобраз быка падчас суадносілі з Перуном або Ярылам (адзін з эпітэтаў Ярылы – *Яр-Тур* [13, 134]), у вобразе чалавека-быка ўяўляўся славянскі Вялес. Сувязь тура з Перуном А. М. Афанасьеў абгрунтаваў на падставе загадак: *Тур ходзіць па гарах, а турыца па далах; тур то свісне, турыца то мігне* (гром і маланка); *Чорны вол раве на сто гор* (гром) [1, 54].

Акрамя тура, звязанага з культам бога-грамавіка, і вала, прысвечанага хтанічнаму божству, у беларускім фальклоры прасочваюцца згадкі пра быка як сімвал надыходу новага дня, што мае непасрэдную сувязь з узыходам сонца. Пра гэта сведчаць, напрыклад, загадкі: *Сівы бык у акенца шмык* (світанне), *Белы бык у акно тык* (дзень), *Прышла чорная карова, усіх людзей папарола; прыйшоў белы бык, пад акно нік, усе людзі паўставалі* (ноч і дзень) [1, 55]. З вобразам быка могуць суадносіцца і некаторыя іншыя прыродныя з’явы і стыхіі, напрыклад: *Рыжы бык ды чорнага ліжа* (агонь і збанок) (параўн. з руск. *Бык железный, хвост кудельный* (агонь і дым); *Прышоў вол, выпіў вады дол / Адзін (сівы) вол выпіў вады дол* (мароз) [1, 54–55]. Прычым важнай характарыстыкай быка ў дадзеным выпадку выступае яго колер. Варыяцыі каларонімаў знаходзім таксама і ў беларускіх парэміях: *Не адна на свеце рыжая карова* [3, 223]; *Вялікае дзіва, што карова чорная, а малако сівае* [3, 183]; *І чорная карова белае малако дае* [3, 190].

У беларускім народным сонніку таксама акцэнтуюцца ўвага на колеры гэтых жывёл: бачыць у сне вала чырвонага ці карову чорную – хвароба, небяспека, а сніць вала сівога, ды яшчэ як коле рагамі – знаёмства з добрым чалавекам [2, 96].

Цікава параўнаць згаданыя вышэй уяўленні з міфалагічнымі звесткамі іншых народаў. Дастаткова прыгадаць старажытнагрэчаскага Зеўса, які ў вобразе быка выкрадае Еўропу; скандынаўскага Тора, які ўяўляўся з рагамі быка. Бык быў таксама зааморфным увасабленнем фінікійскага бога Баалы, персідскага бога Мітры, старажытнаіндыйскага Індры, вавілонскага бога Мардука (этымалагічна *Atak-uti-k* – «малады бык сонца»), быў звязаны з егіпецкім богам сонца Ра, які намаляваны на старажытных фрэсках з залатым шчытом паміж рагамі быка [15, 37].

Лексемы *бык*, *вол* часта сустракаюцца ў беларускіх парэміях, звязаных з вяселлем і шлюбам: *Хоць за вала, абы дома не была* [3, 137]; *Хоць за быка, калі няма маладзіка* [3, 137]; *Тады будуць жаніцца, як быкі будуць цяліцца* [3, 133]; *Тады Юз'ік ажэніцца, як лысы вол ацеліцца* [3, 133]; *Тады ажэніцца, як чорны вол ацеліцца* [14, 11]; *Я не страшкава дачка, не баюся бычка* [14, 46]; *Наш бык да старой каровы прывык* (пра заляцанні юнака да старэйшай дзяўчыны) [14, 46]; *Бычкі бушуюць, вясну чуюць* (пра веснавое свавольства моладзі) [14, 46].

У розных славянскіх рэгіёнах вядома гульня, калі хлопец, пераапрунты ў быка, забягаў у хату і пачынаў «бадаць» дзяўчат, задзіраючы ім падолы, прычым стараўся баднуць як мага больш балюча. Потым быка «забіваў» хто-небудзь з прысутных хлопцаў [13, 132]. Цікавымі ў гэтым сэнсе з'яўляюцца звесткі беларускага народнага сонніка: калі ў сне бык б'е капытом ці рагамі, гэта значыць чалавек заляцаецца да жанчыны [2, 96]. У абрадавай традыцыі некаторых усходніх славян нявесту і жаніха называлі турыцай і турамі [1, 54].

Такім чынам, ёсць падстава сцвярджаць, што ў беларускай лінгвакультурнай традыцыі *быку* (радзей – *валу*) надаецца выразная мужчынская сімволіка, шлюбная, любоўна-эратычная, сімволіка плоднасці. Прычым калі вобраз быка часцей асацыіруецца з вобразам юнака, зухаватага гулякі, то вол, як правіла, увасабляе гаспадара хаты.

У сувязі з гэтым звернем увагу на наступныя выразы: *Гора табе, воле, калі цябе карова коле!* [3, 300]; *Бедная тая дамова, дзе вала коле карова* [3, 114], у якіх прасочваецца адбітак спрадвечнага супрацьпастаўлення мужчынскага і жаночага пачаткаў як моцнага і слабага, умоўна станоўчага і адмоўнага. Зыходзячы з гэтай апазіцыі становіцца празрыстай аснова прыведзеных вышэй прыказак, у якіх мае месца відавочная арыентацыя на свет людзей. Традыцыйна прынята, што ў сям'і павінен быць гаспадар, на якім ляжыць адказнасць і за дабрабыт, і за ўзаемную павагу і згоду, калі ж гэта правіла не вытрымліваецца, у хату прыходзіць бяда. Якраз гэты сэнс і пе-

радаюць названыя вышэй парэміі (параўн.: *Бяда ў тым доме, дзе куры няюць, а пеўням волі не даюць* [3, 115]).

Відаць, сувязю быка з магіяй можна вытлумачыць факты адмоўнага стаўлення да гэтай жывёлы. Як лічыць М. М. Макоўскі, у агульнаеўрапейскай традыцыі вобразы каровы і быка звязваліся з паняццем «дрэнны, злы»: параўн. латышск. *veršis* «бык» і англ. *worse* «горшы»; руск. *скот* і стар.-англ. *соди* «хвароба» і англ. дыял. *соath*; стар.-інд. *mahila* «карова» і бел. *магіла* [10, 139]. Славяне верылі, што чорт можа з'явіцца ў выглядзе быка ці статка быкоў. Існуе павер'е пра тое, што лясун падчас забірае кароў, якія згубіліся, ды сябе, у свой статак [13, 132].

У беларускай парэміялогіі захаваліся ўяўленні пра чорнага вала, які сімвалізаваў цяжкія жыццёвыя выпрабаванні, беды, пакуты, няшчасную долю: *Ёк наступіць чорны вол на нагу, то значьмеш усё* [7, 268]; *Тады будуць з яго людзі, як чорны вол на нагу наступіць* [* 1, 5, 296]. Падчас чорны вол можа прыраўноўвацца і да чорта. Паказальным у гэтых адносінах з'яўляецца сінанімія наступных устойлівых выразаў: *наступіць чорны вол на нагу = наступіць чорт на нагу* [* 1, 3, 163]. У Заходняй Беларусі гаспадар не пачынаў араць чорным валом, каб на полі збожжа не загінула ад дажджоў [13, 409], аднак на чорных валах-блізнятах абворвалі вёску, каб засцерагчы яе ад граду [6, 76]. У беларускім народным сонніку гаворыцца, што бачыць чорных ці рыжых быкоў у сне – да хваробы [2, 96].

Пэўнае дачыненне да ўяўленняў пра нячыстую сілу мае і *валова шкура* [4, 83]. Беларусы прыпісвалі чорту выкарыстанне валовай шкуры для ўздзеяння на чалавека. Паводле легенды, Бог аддае чорту душы грэшнікаў, і таму чорт імкнецца ўвесці чалавека ў грэх і дрэнныя ўчынкі запісвае на валову шкуру. Спіс грахоў кожнага чалавека пасля яго смерці чорт паказвае Богу, каб даказаць сваё права на атрыманне душы [12, 410]. Адсюль і фразеалагізм *на валовай шкуры не спішаеш* (г. зн. вельмі многа). «У кожнага чалавека на працягу яго жыцця розных грахоў можна налічыць вельмі многа, таму іх спіс немагчыма змясціць на вялікай прасторы валовай шкуры» [8, 152–153].

Відавочна, што ўспрыманне быка і каровы ў беларускай лінгвакультурнай і міфалагічнай традыцыях не заўсёды былі тоесамымі. Гэта тлумачыцца найперш і тым, што бык і карова ў самой гаспадарцы выконваюць розныя функцыі. Карова з'яўляецца сапраўднай карміліцай сям'і, таму яе больш апякалі, аб ёй больш клапаціліся. У гэтых адносінах цікавыя такія выразы: *З быка не падоіш малака* [3, 187]; *Як быка ні кармі, малака не дасць* [3, 204]; *Хоць дой быка, абы нам дала малака* [3, 258]; *Захацелася яму ад быка малака* [3, 308].

Малако – прадмет пільнай увагі, працэс даення нярэдка ўспрымаўся як спецыфічны рытуал. таму невыпадкова пераважная большасць парэмій з заонімам *карова* змяшчаюць лексемы *малако* і *ўдой*: *Не цані каровы па лоі, а цані па ўдоі* [3, 92]; *Калі пастух з галавой, то каровы даюць багаты ўдой* [3, 84]; *Знаць карову па ўдоі* [3, 82]; *Дай кароўцы бурачка – дасць кароўка малачка* [3, 79]; *Цяпер без навукі і каровы не дояць* [3, 151]; *Ніколі малачка з хлебам не пад'еў: вясной малако ёсць – хлеба няма, а ўвосень хлеба намілоціш – карова запусціцца* [3, 36]; *Малако ў каровы на языку* [3, 87]; *Як пайшла карова па пакосе, то малако ўзнялося, а як пойдзе на іржышча, то і малако назад зышча* [3, 107] і інш.

У карціне свету старажытных беларусаў з малаком суадносілася вада, аблокі, дождж і іншыя атмасферныя ападкі. І гэта зразумела: малако – першая і асноўная ежа; вада, дождж – неабходная ўмова ўрадлівасці глебы. Таму і невыпадкова, што лексемы *малако*, *дождж*, *аблокі* маюць этымалагічна ў розных мовах адныя і тыя ж або падобныя карані: напрыклад, у санскрыце *gôtra* азначала статак кароў і воблака; *gôdhrita* (ад *gô* «карова» і *ghr* «змяшчаць») – кароўе малако, дождж; *gaweduh* (ад *gô* і *duh* «даіць») – воблака, *gôduh* – пастух [13, 133]. Па малаку каровы прадказвалі надвор'е: напрыклад, паводле рускага павер'я, калі малако пры даенні пеніцца, будзе дрэннае надвор'е [11, 230]. У розных славянскіх народаў лексема *малако* ўваходзіла ў склад некаторых метэаралагічных паняццяў: руск. *моложная погода* (пахмурнае надвор'е), польск. *kwaśne mleko* (аблокі) [11, 230] і інш.

Традыцыйна кароў пільнавала гаспадыня, з якой у гэтай жывёлы ўсталёўваліся добрыя адносіны: *Карова перад дваром рыкне, а гаспадыню ўбачыць, то квастом кіўне* [3, 323]; *Пусці бабу ў рай, то і туды ёй карову падай* [9, 19]. У легендах, паданнях, казках карове надавалася роля міфічнай апякункі, якая дапамагае сіроткам [1, 230].

У агульнаіндаеўрапейскі час з паняццем *карова* атаясамлівалася ўсё жывое, а таксама само паняцце *жыццё*, на карысць чаго сведчаць і назіранні М. М. Макоўскага: параўн. ням. дыял. *Leb, Lob* «карова» і ням. *leben* «жыць»; і.-е. *gou «карова» з бел. дыял. *гаяда* (агульная назва кароў у мове дыялектаў) і бел. *гаць* [10, 140]. Адзначым у гэтым сэнсе выраз *Будзь здарова, як карова*, які трывала ўвайшоў у моўную практыку сучасных беларусаў і суадносіць вобраз каровы з уяўленнямі пра здароўе.

Такім чынам, комплексны аналіз устойлівых моўных выразаў з заонімамі *бык*, *вол*, *карова*, а таксама суадносных з імі фрагментаў матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў дазволіў вылучыць некалькі аспектаў у сімваліцы названых жывёл. Гэта суаднесенасць іх з уяўленнямі пра матэрыяльнае становішча і стан гаспадаркі. здароўе і хваробы, жыццёвыя

выпрабаванні, беды, пакуты, няшчасную долю, сувязь з паняццямі святасці і рэлігійнага абраду, магіяй, нячыстай сілай, прыроднымі з'явамі, стыхіямі і інш. З'яўленне кампанента *бык* выводзіць на пярэдні план выразную мужчынскую, шлюбна-эратычную сімволіку, сімволіку плоднасці. *Вол* увасабляе сабой фізічную моц, пакорнасць і вынослівасць, гаспадара хаты. *Карова* прадстаўлена найперш карміліцай сям'і.

ЗАЎВАГІ

* 1. Тураўскі слоўнік: У 5-ці т. Мн., 1982–1987.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская міфалогія: Энцыкл. слоўнік / Склад. С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. Мн., 2004. С. 62.
2. Беларускі народны соннік / Уклад. і прадм. У. Васілевіча. Мн., 1995.
3. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы // Склаў Ф. Янкоўскі. Мн., 1992.
4. *Валодзіна Т.* Вобразы свойскіх жывёл у фразеалогіі і павер'ях беларусаў // Роднае слова. 2003. № 4. С. 82–85.
5. Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік / Склад. В. Астрэйка і інш.; Рэд. Л. П. Кунцэвіч, А. А. Крывіцкі. Мн., 1999.
6. Зямля стаіць пасярод свету: Беларускія народныя прыкметы і павер'і. Кн. 1. Мн., 1996.
7. *Касько У.* Святло далёкай зоркі. Мн., 1997
8. *Коваль В. И.* Восточнославянская этнофразеология. Деривация, семантика, происхождение. Гомель, 1998.
9. *Ліцьвінка В. Д., Царанкоў Л. А.* Слова міма не ляціць: Бел. нар. прыказкі і прымаўкі. Мн., 1985.
10. *Маковский М. М.* Феномен табу в традициях и в языке индоевропейцев. М., 2000.
11. Славянская мифология: Энцыкл. словарь / Под ред. Л. М. Анисова. М., 1995.
12. Славянские древности: Этнолингв. словарь. В 5-ти т. Т. 1. М., 1995.
13. *Шапарова Н. С.* Краткая энциклопедия славянской мифологии. М., 2001.
14. *Federowski M.* Lud białoruski na Rusi Litewskiej. T.1 Krakow, 1897
15. *Kopaliński W* Słownik symboli. Warszawa, 1990.